

գահակալել է 549—557 թ. Դուռնի այն ժողովը, որ գումարել է Ներսես Բ. 554 թ.ին. եւ երբ հայկական թուականն է գրուել, սահմանած պիտի լինի այն կանոնները, որ կանոնագրերի մէջ մնացել են «Ներսեսի եւ Ներշապուհ Մամիկոնեից եպիսկոպոսի» վերնագրով:

2. «43» կանոնների խորագիրը ոչ մի հիմք չի տալիս նոյն իսկ ենթագրելու, որ նոքա Ներսես Բ.ի ժամանակ սահմանուած լինին եւ նրա օրով, կամ առհասարակ այդ Ներսեսինը լինին:

3. «43» կանոնների ընդհանուր բնոյթը ցոյց է տալիս, որ նա խմբագրուած լինի զանազան ժամանակներում ու յետոյ իրար հետ միացուած:

4. Այդ կանոնների լեզուն ընդհանուր առմամբ շատ հասարակ է, ու տեղ տեղ եւ մանաւանդ իրենց ընթերցողաձեւների մէջ՝ գոհահիլ:

5. Այդ կանոնների որոշած չհասկանալի սահմանը երրորդն է, այսինքն, նա Շահապիվանի ժողովի Ժ.Գրգ. կանոնի հետեւողութեամբ սահմանում է բացարձակ արգելք երրորդ աստիճանի համար: Նորութիւնը չորրորդ աստիճանի պսակի համար ոչ թէ արգելք, այլ ապաշխարանք գնելն է՝ առանց սակայն, պսակը լուծելու:

Իբր վերջին խօսք, հարկ ենք համարում ասել. որ մեր նախընթացում ցոյց տուած ներկայ կանոնախմբի ինքնուրոյն մասը սովորութի իրաւունքի մնացորդներն են, որ խմբագրողը մուծել է իր կանոնախմբի մէջ:

Սովորութի իրաւունքի մնացորդների ժողովածուի հրատարակութեան մէջ ենք ենթադրում մանրամասնօրէն այդ մասին խօսիլ, ուստի եւ փակում ենք ներկայիս մեր խօսքը:

(Շահապիլի)

ԱՐՄԷՆ ԱՅԺԵՆ



ՍԱՅԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

ԿԻՐԻՐԻՈՆ ԿԼԹՈՂԻԿՈՍ ԱՐԱՅ ՊՈՏՄԻԹԻՆ ՀՈՋԱՐԱԿԱՆ ԵՐԱՐԱՐԻՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՐԱՐԱՐԻՈՒԹՅԱՆ ԳԵՐԱՐԱՐ ԲԵՋ

Հաստատմանայ յղման Հայոց Անգլ. Պատմութեան 574—610:

ԳԼՈՒԽ Ա.

ՄԷՐԱՆՈՒՄ ԵՐ ԱՐԱՅ ԵՐ ՀՈՋԱՐԱՐ ԵՐ ԴԻՄԻՆ.

«... եւ այլ թիւ Բարեւ եւ խօսք լինի ուրիշ եղանակով, իսկ այժմ ուսում» եղին:

Այս խօսքերս կ'ուղղէր Կիրիոն Հայոց Արարհամ Կաթողիկոսին թուականէս Տշդիւ 1300 տարի յառաջ՝ յամի 608, երբ սկսած էին խանգարել երկու եկեղեցեաց մէջ խաղաղական յարաբերութիւնը: Ի՞նչ «միաբանութիւն» էր այն, որուն ջայթայման պատճառներն կը հարցարներ Կիրիոն: Երկու եկեղեցեաց պետերու հարցը հարկաւ եկեղեցական տեսակետով ըլլաւու էր, «Իրաբանութիւն», իսպախ գործի ներքեւ:

Քրիստոնէական բարձր վարդապետութեան հոսանքն Փոքր Ասիոյ հիւսիսային ժողովրդը մէջ Եւանգելիս Արեւմուտքէն եւ Ասորիքէն, իւր խաղաղական նուաճումներն դիւրաւ կատարեց Հայաստան, Արաստան, Աղուանք եւն. որչափ ալ զբաղաւանդ ըլլայ ժողովրդացոյց դարձի պատմութիւն, այն չի կրնար ուրացնել, թէ Գ. դարու առաջին տասնեակին քրիստոնէական լծոյն ներքեւ կը գտնուէին արդէն այս երեք աշխարհները — միջնորդութեամբ՝ գլխաւորաբար Հայոց Լուսաւորչին: Այս է բնիկ ժողովրդաց դարաւոր համոզումն, եւ զայս կ'աւանդեն դարաւոր յիշատակարանք՝ Ե. դարէն ի վեր: Լուսաւորչի այս գերն կապեց դարի ժողովրդաց արեւոր Հայոց եկեղեցւոյն հետ հոգեւոր միութեամբ, եւ առոււ Հայոց եկեղեցւոյն տեսակ մը գերիշխանութիւն հաստոյ իրաց մէջ եւ եկեղեցւոյ աւանդութեան պահպանութեան նկատմամբ — վրաց եւ Աղուանքի վրայ. այս մասին խօսեցանք բաւականաչափ արդէն: Այս համոզումն յաճախ կը նշմարուի Հայոց եկեղ. պատմութեան մէջ. վրկանի մարգարան Սմբատ կը գրէր 608ին Յուրաւալ Մովսէս եպ.ին՝ Սուրբ Գրիգոր զայն (հաւատ) եւ նոյա (վրաց) եւ մեք զնոյն ունիմք, (174). Նոյն կը յիշեցնէին իրարու Հայոց եւ վրաց կաթողիկոսները (էջ 180 եւն) եւ վրթանէս կաթ. առաջապահ յամի 606 Յուրաւալ եկեղեցւոյն (էջ 128), որ իւր պատասխանին մէջ կը գաւանդէր նոյն «զսուրբ եւ զուղիղ հաւատն, զոր Մեծին Ս. Գրիգորի սերմանեալ էր յայս ի կաւխասային կողման» (Գ. Թգ. 132):

Գրիգոր Լուսաւորչի գործակցութեան եւ այնու այս ազգաց համար իւր մեծ նշանակութեան

1 Յմ. ՀԱ. 1907, էջ 289 եւն: Հմտ. եւ Ագաթ. 627—628. Փարպ. 50 եւն. Գրիգ. Թգ. 128, 132, 174, 180 եւն:

գեղեցիկ ցոյց մ'էր այն, որ Գրիգորի մահաւորէն ոչ շատ վերջը անոր թառը միջմանիս մահուհի հասակ որդին՝ Գրիգորիս իրենց կաթ ու գեղին մէջքը եւ Աղուանք (Բուզ. Գ. շ. 12), Սրբայն եղբարական նահատակութեան յետոյ յայտնուած խանդավառ զգացմունքն եւ հանդիսարար յուղարկաւորութիւնը զէպ ի Ամարս նոյնին գաւաւթանն էր (Բուզ. Գ. շ. 13): Անպարտ պահեցին մէջք իրենց յարգանքը զէպ ի կաթողիկոսական աթոռն եւ Ս. Գրիգորի տոհմը, այսպէս Մեծին Դերսիսի ձեռնադրուելու համար կեսաւրիս ուղեւորած ժամանակ ուղեկից էր նաեւ՝ «Եպիսկոպոսն Վրաց Գրգորն» — բնակ Մեքուր Երիցու վկայութեան (Սոփ. Զ. 26), եւ բնակ Ցարեգոց (Hist. I. p. 136, Զուանդեր, 70) Դերսեւ ձեռնադրած է նաեւ իւր Յակոբ (Թոր) սարկաւազն Վրաց եպիսկոպոսն (տես վերջ էջ 293), Դոքախառաբար շատ անապատ է մեր առջեւ հողը Գ. Գրգոր վերին կիսուն եւ գրեթէ ոչինչ գիտենք ժամանակին յարաբերութեանց աստիճանի մասին, եթէ ուզենք քաղաքականէն եկեղեցականի մասին ալ հետեւութիւն հանել, շատ ձանաղ եղբարացութեանց հանդէպ պիտի նշմարենք զմեզ — գոնէ բնակ Գրգորն: Ինչպէս ալ եղած բլլայ Գ. Գրգոր վերինը, եւ Գրգոր խաղաղական յարաբերութիւնը գեղեցիկ անցեալ մը կը պատկերեն:

Հայոց մասնազրութեան ոսկեդարուն, երբ կը փայլէին ի Հայս Սահակ մը, Մաշտոց մը ուսումնասէր Վառձապուհի անդորր թաղաւորութեան երկնային օրերուն՝ չէին կրնար շարժապնդուիլ իրանցի՝ ջրիտոնեայ ազգաց հետ սիրոյ յարաբերութիւնը: Գիտութեան նախնաձուար առաքեալն՝ Մաշտոց Հայոց նշանադիրն յօրինելէն ետքը — զմեզ նաեւ գրացի սահմանակից աշխարհները, այն ժողովուրդը մէջ ալ ձգեւր գիտութեան խայծը, զէպի մասաւր բարդաւաճում սեր եւ եռանդ քարոզելու: Այսպէս կը պատմուի անկաստան կենսագիրն Կորիւն իւր վարդապետին գործունէութիւնն այս կողմերը:

«Անոյր ընդ իւր զմանս լաւագոյնս յաշակերտաց իւրոց, յարուցեալ գնայր ի իննիս ի կողմանս Վրաց, եւ երթեալ յանդիման լինէր թաղաւորին, որում անուն էր Բակոբ, եւ եպիսկոպոսին (կաթողիկոսի) աշխարհին՝ Մովսէսն: Եւ առաւելագոյն հնազանդեալ ընդ նմա ըստ օրինացն Աստուծոյ՝ թաղաւորին եւ քորայն, հանդերձ ամենայն գաւառքն: Եւ նորա զիւր արուեստն առաջի արեւելա՝ իւրատէր յորդորելով: Յորում եւ յանձն առեալ ամենեցուն զինդրելին կատարել: Եւ գտեալ այր մի թարգմանս վրացերէն լեզուին, որ անուանեալ կոչէր Զաւայ, այր գրաւոր էւ ճշմարտահաւատ: Հրաման տայր այնուհետեւ արեւելսն Վրաց՝ ի կողմանց կողմանց եւ ի խառնիճաւանքն գաւառքն իշխանութեան իւրոյ՝ ժողովել մանկուն՝ առալ ի ձեռն վարդապետին. զոր առեալ՝ արիանէր ի բովս վարդապետութեանն» (էջ 26):

Թէեւ շատ մեծ են պատմագրին խօսքերն, եւ կը կարօտին լաւագոյն ընթերցելու, բայց կը ներկայացընեն բաւականաւոր երանելոյն գործունէութեան ասպարէզն եւ քաղաւոր շահն, որ մեծաշահ կ'երեւայ: Կրկին անգամ կը գտնենք զինքը ի մերձ նոյն գործունէութեանը:

«Իսկ նորա, կը գրէ Կորիւն, անցեալ գիւմալ ի կողմանս (Վրաց), առ որով ժամանակաւ Արմիւղ անուն թագաւորեալ Վրաց, որոյ առաւելապէս պայծառացոյցեալ ծաղկեցուցանէր զվարդապետութիւնն. եւ նորա շրջեալ գամնայն աշակերտոց պատուիրեալ կալ ի ճշմարտութեանն, (էջ 32): Վրական կողմանք, բռնով պետք է ի միասին իմանալ նաեւ Գուգարաց նահանգն, որուն եպիսկոպոս ձեռնադրուեցան նոյն իսկ Մաշտոցի աշակերտներէն մին՝ Սամուէլ՝ (Տման. Կոր. 26. ՀԱ. 1907, էջ 122): Մաշտոց երբ Վրաց աշխարհէն անցաւ Գուգարք, ընդունեցաւ զինքը սիրով բղեչելն Աղուայ՝ «եւ ի ձեռն տայր նմա զանձն ամենայն գաւառովն իւրով. եւ նորա զամենապիւր վարդապետութիւնն ոչինչ պակասութեամբ քան զայլոցն գաւառաց անդ ցուցեալ, եւ յանձն արարեալ զնոսա որոյն եպիսկոպոսին Սամուէլն՝ ինքն կը գաւառէր Հայաստան (էջ 31), Այսպէս իւր անխնայ գործունէութեամբ՝ «գամնայն կողմանս Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից»

«Իւրով աւետարանական եւ ողջապատում գնացիւք, իւրաքանչիւր Մեծն Մաշտոց (Կոր. 32): Եւ իւր արդիւնքն կարճատեւ նշանակութիւն չունեցաւ ընկի ժողովուրդեան վրայ, այլ նաեւ յաջորդ սերնդներն չմասնուեցաւ մասացութեան երկուր ժամանակ: Եւ 608 Արքայաձ կաթողիկոս Վրացիներն ի միութեան յորդորելու համար կը գրէր. «Մի հեղգատուցը գտէր հոգեւոր, որ կայր ի մէջ երկուց ազգաց»՝ նորոգել, զայն, որ ի միոն աղբերէր առեալ էր զվարդապետութիւնն, որ նախ ինքեանց զինեանութեանն լոյս առին, որպէս ուսուցին մարգարէն եւ առաքեալը, եւ ապա մեզ եւ ձեզ հասարակ ուսուցին գաղտնաւարտութիւնն, նախ երանելին սուրբ Սրբիգոր, եւ աղա Մաշտոց, եւ գրոց ծանօթութիւն ի պնդութիւն հաւատաց» (Գ. Խաչ. 180):

Երանելոյն առաքելական գործունէութիւնն նաեւ յիշատակարաններու վրայ անմահացուած մնաց: Այսպէս Ժ. Գ. Գրգորն Վանական վարդապետ կը բողբէր. «Եւ ընդ նոսա (ընդ Յոյն) զՎրացեանս մեք ոչինչ չա՝ Հայոց իման ծաւալաց» մէջք այլ նախատան զմեզ եւ ուրանան: Մեքոյ էպ Լոյս էր եւ շվարձայ իւր Մեքոյ է օրհնել. եւ յաջ թեւին կայ Հայ գիր. եւ զայն ոսկեով ծածկեալ են, թէ թող չերեւի» (Գ. Թաչ. 534):

Այս սերը շարունակուեցաւ անվարար իւրեւրեւ գրացի, ջրիտոնեայ միահաւատ, ժողովուրդ կային երկակողմանի անդադար վաճառականական երթեւեկութիւնը, ախտապնացութիւնն, նաեւ

1 Փաւստ. Ե. Ժ. 177: Հմմտ. վերջ ՀԱ. 1907 էջ 293—4:

1 Աւանդութիւնը թէ Կորիւն եւ ձեռնադրուած ըլլայ Վրաց եպ.՝ հիմնուած ինքնին Կորեան վկայութեան վրայ՝ հիմնովին անմիշտ է, ինչպէս ցուցաւ նորայր Բիւզանդացի (Կորիւն վրդ. եւ նորին թարգմանութիւնը Յփ. 1900 էջ 385—8):

խնամական կապ: “Հայք եւ Վերք սահմանակիցք եւ միմեանց, կը գրէ Մովսէս եպ. առ Սմբատ, շատք յազատաց եւ յուրվէր ի շինականաց” աստի անդհ հաստենէ, եւ անտի՝ այսր, (Գ. Թղ. էջ 172): Գրեթիպիս (Վասն Գարակ. պատ. Բ. իւ, էջ 268) կը սխշէ թէ կային ի Գուրեմ Վաստանէն բազմաթիւ վաճառականներ: Դրանք իրողութիւն է Վրաց բզեշին ասն Մամիկանեանց հետ խնամութիւն: Առաջին որդին Վազգէն — կին ունէր զգուստր Վարգանայ՝ Հայոց սպարապետի Մամիկոնէի... անուն նորա Վարգէնի ի ծնողացն կոչեցան: Եւ Եռչանիկ յորվորչանք յետոյ անուանեալն (Սոփ. Թ. էջ 11) եւ Վարգանայ երէց եղբոր Հմայեկի կնոջ՝ քոյրն Անուշվուս՝ “ունէր ի կնութեան բզեշին Վրաց Առաջին (Փարպ. 111): Բայց պէտք է խոստովանել որ Գուգարաց գիրքը Հայոց հետ ուրիշ էր, քան որ էր Վրաց: Այն աշխարհը իր բախտին յաճախակի փոփոխութեամբն մերթ հայկական հող էր եւ մերթ վրական, այս պատճառաւ ալ ժողովրդեան մեծ մասն Հայ էր եւ Հայալեզու: Կարեւոր նշանակութիւն ալ ունէր սակայն երկու ազգաց յարաբերութեանց համար, իրեն երկու աշխարհաց սահմանադրութիւն, այնպէս որ Գուգարաց մայրաքաղաքը Յուրտաւ երկու ազգաց” Հայոց եւ Վրաց յարաբերութեանց օղակն կը կազմէր: Եթով 607 կը գրէր Աբրահամ Վիրահին. “Այժմ զարագոյնն եւ զմանրագոյնն մեզ հհաս լսել, զի զմիտութիւն հասաւոյ եւ գաղափրականութիւն զերկուցուց աշխարհաց” Յուրտաւայ եկեղեցին անշարժ միջնորդութեամբ պահէր, ուստի սեր եւ ինամութիւնը մարմնաւորակայն եւ հաղորդութիւնը հոգեւորականաց կառուրէին ցնծալից օրհնութեամբ: Աստի ի Մեծիթայի ի խաչն [եւ ի Մանգրեայ խաչն, էջ 194] գալով, եւ այստի ի սուրբ Պաժուղիկէ [Վաղարշապատու էջ 164] եւ յայլ վկայարանս յաղութելն (էջ 169):

Յուրտաւայ բնակչութեան մէկ մասին հայագիր եւ հայալեզու ըլլալուն համար տեղւոյն եպիսկոպոսը կ'ընտրուէին նաեւ Հայերէն (Գ. Թղ. 178): Ա. Եռչանիկ երբ ամուսնանալով Վազգէնի հետ կը բնակէր այս քաղաքը աւելի ճոխացան Հայք եւ Եռչանիկ ազգայնոց համար “կարգաւորած” էր հայերէն լեզուաւ “պաշտօն” (ժամանակութիւն), զոր ազգայինը սրբուհոյն խոստովանողական մահուանէ ետք ալ շարունակեցին: Ապա Վիրահին նոյնն վրացերէն ալ թարգմանելով՝ երկու լեզուաւ ալ կը պաշտուէր: Յուրտաւ սակայն ուղղակի Վրաց կաթողիկոսին իրաւասութեան տակն էր: Վիրահին 608թին թուելով Ա. Եռչանիկէն մինչեւ իւր ժամանակ Յուրտաւայ եպիսկոպոսաց անունները, կը գրէ. “... եւ այլք եպիսկոպոսուք էր Հայոց եւ օմանք ի Վրաց էին ի Հայոս — Եւսի, Էրուսի եւ Էւրպոսի — նորա եւ մեր վարդապետը ընդ միմեանս խաղաղութեամբ կիցին. ի միմեանց ուսանէին եւ զմիմեանս ուսուցանէին. եւ մեր քան զմեր հարանցն ոչ թողեալ ինչ է եւ ոչ յաւելեալ ի հաւատոյ: Եւ ապա մարդիկն որ ի Հայոց ի Վիրա խնամութիւն օրարեալ էր, ի սրբոյ Եռչանկայ պաշտօնն զայնն, եւ ի սուրբ խաչս

Մեծիթայի աղօթել եւ օրինաց հաղորդէին: Նոյնպէս եւ որ աստի այդք զայնն ի սուրբ կաթողիկէ եւ յայլ եկեղեցիադ աղօթել, անխիղճ ի միմեանց օրինաց հաղորդէին. եւ միարարածութիւն էր Վրաց եւ Հայոց ընդ միմեանս” (էջ 178—9):

Միւս թիւնն ցուցադրեալ նաեւ Վարդանանց եւ Վահանանց պատերազմներու ժամանակ ընդդէմ Պարսից մեղութեան: “Պատգամաւորութիւն այնուհետեւ երեքին աշխարհքն (Հայք, Վերք եւ Աղուանք) առ միմեանս առնէին եւ ուխտագրութիւն, եւ բազում երգմամբ Աւետարանին հաստատէին” (Փարպ. 47): Թեթեւ միջոցապէս մը պէտք է նկատել Վախթանգայ երգման անհաւատարմութիւնն (Փարպ. 132—135), որ երբեք առիթ չեղաւ բարեկամական սիրոյն քայքայման: Համեալաբնութիւնն ընդհանուր էր, կարեկցութիւնն հասարակաց. Վ. Փարպեցին խափելով Աղան Արծրունւոյ վրայ, վախճանելէն ետքը, կ'ըսէ, “յիշատակարանն ընդ անուանս վկային սրբոց պատմալ քարոզի մինչեւ ցայսօր եւ յաւիտեան անուն սրբոյն յամենայն եկեղեցիս Հայապատկաւոց աշխարհիս, Վրաց եւ Աղուանից” (էջ 6): Զարմանալի պէտք չէ երեւալ այս մեզի. նոյն իսկ եկեղեցական տարին ըստ մեծի մասին համապատասխան էր Հայոց տոնացոյցին: Չնայելով բաժանումէն ետքը Վրաց ստեղծ Հայոց հացեղին ուղղած պարսաւանքներուն, յառաջագոյն իրենք ալ կը պահէին — նոյն իսկ հայերէն կոմսմէր, Առաջ—սրաց Գուրե: Նաեւ Մայիսի սովորութիւնն, ինչպէս յերեւան հանեցին Ն. Մառի հետազոտութիւնը ի Սինայի, կը նշմարուի հին Վրաց յիշատակարաններու մէջ, թէ եւ ապա արմատախիւ ընելով՝ յամենայն աղօթմ կը մեղադրէին Հայերը սուր համար (հմմտ. ԲՁԹ. 1904, էջ 45): Այն պարագան իսկ, որ Վաղարշ Փարպեցի Վաղարշապատու սուր տեղեկը նորոգելու համար նաեւ Վրաց եւ Աղուանից աշխարհներէն նպատակ էր գտնէ (Թուղթ, 196), առանց տարակուսի մեծագոյն համերաշխութեան բացառալ նշան տ'է:

Բայց հաւատոյ իրաց եւ եկեղ. աւանդութեանց մէջ ունեցած միութիւնն ցուցնելու գեղեցիկ առիթն ընծայուեցաւ Զ. դարու սիրիքներ՝ Հայոց Բարզէն Պաթողիկոսի օրով, որ եւ քան զայլ թաղուրութեան եղաւ ապագայ քայքայման: Լալուսաւորուելու համար իրողութեան մասին ab ove կարեւոր է յսել պատմութիւնը:

Մինչդեռ Հայք, Վերք եւ Աղուանք ընդդէմ Մաղգեպանց քրիստոնէական հաւատոց համար արին մը թափէին իրենց հայրենի աշխարհին մէջ, Բիւզանդիական հողին վրայ կը զայրախային օրաւոր կրօնական բանակիւք. դարձեալ Մաղգեպութեան հրամանակաբար վարդապետութեան մասին էր վէճն, այժմ ընդ մէջ ուղղակիապէս եւ Եւտրեանց՝ Բաղիւզեանի 451ի Գ. Ցիսեղիական սինոդոսն կը դատապարտէր հնդդիական Եւտրեանի հերետիկոսական նախապատմութիւնն, — որ կը վարդապետէր ի Բրիտոս յիս Դատարանութեան մէջ — հաստատելով հակառակն ի Բրիտոս եւ Եւտրեանի — Եւտրեանի եւ Բարգիլի անչեմէն — անիտան, համաձայն Լաւովայ Լեւոն Ա. Մեծ Բահանայապետ

տին (440—461) վարդապետական թղթին (80-
մայր, τόμος): Ժողովոյն վճիռը աւելի աստուկացուց
յոյգերը — հակառակ կայսերական իշխանութեան
էնդը առած խափանիչ միջոցներու: Ժողովոյն Սահ-
մանագրութիւնն հակառակութեան բանեցաւ. մա-
նաստիգ Ասորիք (Ննորքը), Եդիպոսոս (Նշեքան-
գրիւ) եւ Պաղեստին (Երուսաղէմ): Երուսաղէմ ա-
ռաքն առաւել մասնից Կ. Պոլսոյ Ակայ պատրիարքն
է կենտրոնացուի (ἐκκεντρίσθη = «Միտեմեան գոր.»),
գոր Աշեքսանդրիոյ Պետրոս Դոմնիոսոս (μύριος)
պատրիարքի խորհրդով յորհնած էր եւ հրառարա-
կած (482) Զենոն կայսեր (474—491) հաւանու-
թեամբ եւ ի դիմաց, Երկրմաստ գրութիւն մ'էր
այս. «իմանց առարկայ՝ քաղկեդոնի ժողովոյն
մասին իր լուսել բուրնով», «Երկու բնութիւն,
բացատրութիւնն իր զգուշացուէր եւ հաւատոյ
սահման կ'առաջարկուէր միայն Նիկիոյ, Կ. Պոլսոյ
եւ Եփեսոսի տեղ. ժողովները, Բայց չլսողեցաւ
Ակայ իւր խորհրդեան մէջ. Այսօժ առաւել երկու
կուսակցութեան վրայ աւելցաւ երրորդ մ'այլ, Հե-
նոքիսիէն Ենոքիսի: Արեւելեայց այս ընթացքն
բնականաբար Հռոմէն չէր կրնար հաշտ աչք նկա-
տուիլ. արեւելեայց ալ ծագեցաւ արեւելեայց եւ
արեւմտեայց մէջ անհամաձայնութիւն, որ տերա-
հաւիկ «Արկանեան հերձուած», անուամբ տեւեց
35 տարի (484—519):

Զենոնի օրով՝ որպիսի ալ ճիգ կ'ըլլար Լենու-
տիկոնին հնազանդեցընել արեւելեան եպիսկոպոս-
ները, ի Հայոս որ եւ իցէ ինչդիր չըղաւ, Հայք եւ
Վերջ գեւոր վերջ կու ապրին պարսկական կուռոյն:
Զենոնի յաջորդ Անաստաս Ա. կայսեր (491—518)
ալ նման որ նախորդին միաբնակց կողմն բռնեց,
իւր ան իւրեանք զաւելներ, իր ստիպեր ասորա-
գրել Լենուտիկոնին. այս բնութիւնն ի գործ կը
զներ մանուկեղ պարսկական պատերազմէն ետքը
(507/8): Մտադրութեան արժանի է Թեոփանէս
Խոստովանողն՝ տողեքս, զոր կը զբէ յամեն 508.
«Եսայս մամ Թագաւորն Անաստաս ստիպեր զե-
պիսկոպոսն Անտիոքայ՝ զՊաղեստինս ձեռն արեւ-
նել Լենուտիկոնին Զենոնի, որ արար իսկ ժողով
եպիսկոպոսաց, որ ընդ իւրեան էին, զրեաց գիր
երկայնամիկ, յորում ընդունէր զժողովս Նիկիայ,
Կ. Պոլսի եւ Եփեսոսի, իսկ զժողովն քաղկեդոնի
ամենեւին իսկ լուրէ: Նշողիք գրիտգորոս [եւ Գիւնե-
զորոս], մեծբեր զլրեւսին զուրաք եւն:»

Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից եկեղեցական
կապն Անտիոքի պատրիարքութեան հետ ծածոթ
իրազուէն է: Անշուշտ այս կապի շնորհիւ՝ Ան-
տիոքի միջնորդութեամբ Անաստասի ձայնն լուսե-
ցաւ նաեւ ի Հայոս. եւ Զենոնի Լենուտիկոնին
Թագաւորութիւնն Անաստասի թղթին¹ հետ
(յամէ 506) նաեւ ի Գուրին խաբարեցաւ յամի
508: Անաստասի խորհրդն լսելի եղաւ մանուկեղ
այնու, որ ի Միջագետքն եւ ի Հայոս Պարսից գէմ
սարած յաղթութիւնեք (Թեոփ. 223—231) իւր

անունն փառաւորած էին արդէն այն կողմեր:

Բարդէնն էր այն ժամանակ Հայոց կաթողի-
կոսը (506/7—512/3): Պատասխանելու համար
կայսեր խնդրանքին եւ Լենուտիկոնին, գումարուե-
ցաւ ժողով մը: «Գումարման տեղն այս անգամ
Գուրին Հայոց աստանն եղած չէ, հապա Նոր քա-
ղաքը, այս ինքն Վաղարշապատ Մայր եկեղեցւոյ
մէջ, անշուշտ ասիկա ունի կենդանական ըլլալով
Վրաստանէն, Աղուանից եւ Սիւնեաց երկիրներէն
գալու եպիսկոպոսաց համար»: Ժողովոյն ներ-
կայ էին Վրաց Գարբիէլ կաթողիկոսն իւր եպի-
սկոպոսեբով, Աղուանից եւ Սիւնեաց եպիսկոպոս-
ները, եւ այլ բազմամեկ ազատորեւ (Գ. Թղ. 177):
Վրաց եպիսկոպոսաց անունները պահուած
են, թէպէտ «ի կարի ծածոթ կ'է այլանէք»,
Արարհամ կաթողիկոսի առ կարիտի երրորդ թըլը-
թին մէջ (Գ. Թղ. 182—83): Ժողովականը —
անծանօթ հրապարակելու վրայ եղած կրօնական վե-
ճից, ըստ ամենայնի ուղիղ կը տեսնեն Լենուտիկոնի
միտքը եւ միառան չայք, Վերջ, Աղուանի եւ
Սիւնից կը ծանշանաւ ուղղափառ եւ «Հռոմոց, վա-
րդապետութիւն, եւ իրենց Յունաց հետ ի հաւատա-
հան միութիւնն շարունակուելու համար կ'որոշեն
ստորագրելը՝ Նման Անտիոքի եպիսկոպոսին, իրենք
ալ կը գրեն հաւատոյ թուղթ մը — յեպիսկոսեբով
բացատրութեամբ՝ պայման նամակ մը, զոր բացի
իրենց ընտանի լեզուներէ — հայերէն, վրացերէն,
կը Թագաւորէն նաեւ յունարէն (եւ ասորերէն),
բնագիրը կը պահուին կաթողիկոսական գիրան-
ները իրեն հաւատոյ գաւառութիւն, եւ յունա-
րէնն իր խաբարի կայսեր»:

1 Գրեթէմէ Լ. Ե. — Երուսաղէմ, Կեդիքը եւն,
Բ. (անտիպ): Լմմա. Երվ. Գումարման, 36: «Բարդէն ասն
ժողով եպիսկոպոսաց Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից ի Նոր-
քաղաքի ի Ս. Կաթողիկէն ի Մայրն եկեղեցւոց Հայոց:
Յեր Միմառաք Ե. Վ. Die arm. Kirche, p. 32. անտիպ
պատճառաւ. Գուրին կը համարի ժողովանդին: Այս մասին
տե՛ս եւ մեր մասնագիտականը Հանգ. Ամ. 1904. էջ 212:

2 Հետաքրքրական են Արարհամու տողերը. «Կաթողի-
կոսն զ-ը ժողովն քաղկեդոնի եւ գումարն իւրեան, որպէս
նախնին քաղկեդոնից Գարբիէլ կաթողիկոսն Վրացեղեցաց
ընդ երանելի հարած մեր հանդերձ ամենակցեց իւրով,
որոց անուանքն են այսպիսի: Կը ինքն Գարբիէլ եւս. Մշտնի-
թայի անուանի եւ Պաղքէն եպ. Թագաւորութեան ասնն
... (24 թուով) Արդ՝ այս երանելի եպիսկոպոսաւոր, որ յաշ-
խարհէ ձերմէ էին, եւ ընդ Աղուանից եւ ընդ Սիւնից ի
Հայոց դիպեցան յաւուրս Բարդէնոյ Հայոց կաթողիկոսն.
յայն ժողովն, յորում ամիման ի նոցանն միաբնու-
թեամբ ժողովն քաղկեդոնի եւ ասումքն իւրեան: Եւ զի
պայման նամակն, որ հայերէն գրով էր, յապատմաբա-
նութեան կարեւաւ, եւ Թագաւորեցաւ այս յորհրդ քաղաքի
ի հոռոմ գրոյ. քանզի եւ նոքա ունեին ի մէջ. եւ ասոց
եւ ասորք, որպէս արժան, չկարողին Թագաւորել, զի
են որ քաջ յայտն են եպիսկոպոսաց եւ եպիսկոպոսաբա-
նացն անուանք. եւ են որ ի կարի ծածոթ կ'է այլանէք:
Բայց ի կամիք անուամբ եպիսկոպոսացն եւ յաղիպաւ տե-
ղեցան եւ այլանէ անուամբ եպիսկոպոսաց՝ որպէս գրեալ
են, կարեք զասոյց անուան եպիսկոպոսաբանացն գումարն,
եւ զայլուն եւս. քանզի եւ մեջ զման, այդ ասորաւ մար-
թացեց գումարն: Եւ մանաւա՛ղ թէ զպայման նամակն
իսկ գաւառիցեք գրով ձերով, ի էջ 182—83: Ժողովքիւ ծա-
նօթ կ'երեւայ Բեթ-Արարհամի Սիւնի եպիսկոպոսը, որ

1 Հայ. Թագաւ. Գիրք Թղ. 269—271:

2 Լմմա. Թեոփ. 282 եւն:

3 Անաստասի թուղթը տե՛ս Գ. Թղ. 277—81:

4 Թուականին մասին տե՛ս Հանգ. Ամ. 1904. էջ

ժողովոյն սահմանը՝ Յովհ. Երուսաղեմացի իւր թղթին մէջ կը յիշէ թէ իւր նախորդները գրած են թղթերն Աղուանից, Տաշկանաւոր թուղթէ եւ Երուսաղեմայ Մակար Տայրապետի առ Վրթանէս Արեւնայ եպիսկոպոս գրած կանոնականը¹։ Վերք, որ այդ երկու ժողովրդոց հետ ալ յարաբերութեանց մէջ էին, շուտ թէ ոչ չէին կրնար ակա-նատես ըլլալ եղբուրթեանց։ Մասնաւորապէս թէ նաեւ Վրաց հետ թղթակցած են Երուսաղեմի Տայրապետը, չկայ այս նկատմամբ յիշատակարան, թէ եւ ենթադրել կու տայ պատմութիւնը։ Բայց անտարակոյս առանց գիտութեան եւ հրամանի Երուսաղեմի Տայրապետին չէր ստորա-յունական բարձրագոյն հոգեւորականութեան Երեւանի Վրաս-տան, ուր երկար ժամանակ տիրող տարն եղաւ եւ մեծապէս նպաստեց բնակչութեան մէջ քրիս-տոնական կոնից բարգաւաճելուն։ Չ. դարու մանաւանդ տեղի ունեցաւ այս զարթոյթականութիւնն Աստիւքի շրջակայ միջնադարեանին (Ջ. Գ. 91, 95) իրաւամբ պէտք է հրաւիրել մեր ուշադրութիւնն ասանց մուտքն ի Վիրս շիրշ այն ժամանակամիջոցին, երբ կ'իյնայ յատկապէս վրա-կան եկեղ. պատմութեան ամենէն աւելի քննա-դատութեան կարօտ վայրեանին։ Հարկաւ այս հոգեւորական դասը իւր գործունէութիւնն պիտի կենդանացնէր յատկապէս կղերին ուղիղ հաւատքն ծանօթաբնէն։

Եւ ուրիշ մեկնութեան ալ չի կրնար յան-դուրեմել Ե. դարու սկիզբը չայոց եւ Վրաց մէջ ծագած կրօնական մարտի ժամանակ Վիւրիւնի ձեռքը ծածանող դրօշին վրայ կարգացուած «Հաւատք Երուսաղեմի» նշանաբանը (Գ. Թ. 167, 174, 176, 179, 183), զոր զուր տեղ անիմաստ ցոյցներու կ'աշխատէր Աբրահամ²։ «Մի յարձեռ-ցաւ միայն քարէնս եւ նախնիս Դանիէլն՝ որքա-ն իւրեանց Երուսաղեմի, յորմէ զԱստուծոյն փառան կողպտեալ մարդացուցին, եւ զհաստան առաքելա-կան գերծեալ բարձին ի նմանէն, եւ յորովս եւ պանազան հերձուածն ի հաւատան եւ ի գործն ա-ղանդան ի նմա, զոր դուռն այնքի եւ յործելով իբեցեւ առ Ռշ, ինչ հարցն յարցն եւ յերցն ռարքն Գրիգորիս զԵրուսաղեմի հասարակ եւ մի զնոյն ասէին։ Արդ թալ քննեցէր եւ տեսէր, զի դուք եւ յորովս այլք հանդերձ ընակէք որբոյ քաղա-քին, փոխեցալք յայդմանէ, այլ ոչ եթէ զնոյն ունիք» (Գ. Թ. 176)։

Կարծեալ եւ համոզման փոփոխութիւնը պիտի իրադարձուէին մանաւանդ երբ 572ի ապստամբութեան ժամանակ իրենցմէ ալ բա-նական բազմութիւն հաստատեցաւ Գուրգին իշ-խանի առաջնորդութեամբ Բիւզանդիոն (Թեոփ. Բիւզ. էջ 485)։ Եւ ստուգիւ ալ հոս յանդեպա ի վերջոյ իրաց իւրք։ 572ին Բիւզանդիոն գիմամ չայք

ղիշան Եղիսեբուն եւ մասն անոնց հետ հաղորդակ-ցութեան մէջ։ Այսպէս ըրին ապահովալէս նաեւ Վերք, ինչպէս հետագայ դէպքս կարծել կու տայ։ Narratio de rebus Armeniae անունայ գրուածքին հետեւեալով³, երբ չայք ի Վ. Գրիս 573. 4ին Տիրեբայ հրամանաւ ժողովք ըրին Երուսաղեմի միջնայ նպատակաւ, ժողովքին մէջ ոմանք հաւանեցան եւ ընդունեցան Քաղիւ-դոնի ժողովոյն սահմանը, եւ ոմանք մերժեցին, Վերջիններս դառնալով Հայաստան թղթեր գրե-ցին Աղուանից Արաւ կաթողիկոսին, որ իրենց հետ միանայ ընդդէմ քաղիւքոնականներու, Արաւ սակայն բացասական պատասխանեց, նոյնպէս գրե-ցին նաեւ Վրաց. բայց անոնք ալ միա չղրին⁴, բացի քանի մը դաւաճներէ, այսինքն Տաշիր, Չո-բափոր եւ Գարգանջ եւ Արձախէն ոմանք։

Անանու պատմագրին այս տողեր կարեւոր յիշատակարան մը կ'ընծայեն, որով ի վիճակի ենք ապագայ բաժանման նկատմամբ ի յառաջագունէ կուտանք ընելու։ Անհամաձայնութեանց ծիլերն սկսած էին արդէն շուրջաւ, դէպի Բիւզանդիա համակրանքը բողբոջել։ Մարտի Ե. Խոսրովու 591ի դաշնագրութեամբ երբ Արաստանի ալ մէկ մասն Երուսաղեմ հող եղաւ, աւելի մղուս տաացաւ։ Այսպիսի տեսլեան մ'առջեւ Հայոց Մովսէս Բ. կաթողիկոսի վարանումը, երբ Վերք կաթողիկոս խնդրեցին իրմէ, այժմ կրնայ իւր ճշգրիտ մեկնու-թիւնն ընդունիլ։ Մովսէս կ'ընտրէ կաթողիկոս պինպիս անձ էր, որ իւր վտառչութեան լիւրի արժանապատ էր, եւ քաջաշուք թէ Վիւրիւնաւորա-պինք պիտի պահէ յաճախ վտանգի ենթարկուած կապ։ Առ այս երգում իսկ պահանջած է Վիւրիւնէն — ինչպէս ժամանակակիցը կը յիշատակեն։

Պակտեալով մեր ձեռքը դրաւոր աղբիւր չենք կրնար հոս խնդիր ընել կարեւոր կետի մը վրայ, այս է, թէ ընդհանրապէս ինչ շափով եղած են Չ. դարու մէջ Վրաց յարաբերութիւնը Երուսաղեմ հետ կրօնական տեսակետով։ Այս մասին փոքր իսկ ծանօթութիւնն պիտի տար մեզի հնարաւ-րութիւն բացատրելու Վիւրիւնի կատարած գերն այս նկատմամբ։ Ար կարծենք միշտ թէ երբեք այնչափ մոլեռանդն չեն եղած իրենց հայրենի Տողին վրայ՝ վարդապետական վիճաբանութիւնը Երուսաղեմ Վարդը հետ, ինչպէս Չ. դարու վերջին Հայոց եւ Երուսաղեմ Պարզ եւ որ կրէր փոխուած վիճա-բանութիւնը յամառաւ մտաց ուրիշ կերպ մտա-ծել եւ գործել կու տան։ Ժողովուրդ մը, որ ան-ձանթ էր գաղթելով վիճաբանութեամբ ծեծուած խնդրոց, դիւրաւ պիտի հրաժարի իւր կարծիքէն, երբ աւելի մտացին եւ ճշմարիտ համոզեցուցիչ ապացոյցներով ներկայացուի իրեն։ Արական հոգը այսպիսի հանգամանաց մէջ էր բոտ երեւութիւն, Վիւրիւն, երբ կը պարտաւոր զինքը Աբրահամ, Երուսաղեմ հետ հաղորդութեան մէջ մանելուն հա-

¹ Հարց. Գ. Թ. 407—412։ Յայժմ առ հասարակ կը կարծուի թէ նմանապիտի ըլլայ Երուսաղեմի Մակար Ա. Տայրապետն (312—335) եւ ուղղուած առ Վրթանէս Կաթ. (333—341)։ Իւրապահելով ուրիշ առթիւ մեր քննու-թիւնի մը մասնակցեց հոս, որ գրուած է ժողովուրդ Չ. դարու Բ. կիսուն Երուսաղեմի Մակար Բ. Տայրապետն (565—572) առ Վրթանէս եպ. Արեւնայ (558—580)։

² Migne, P. G. 418, 1237—258. Գրուածքն է գա-րու Բ. կիսուն կ'երեւայ։

³ «Iberias Epyrolog. OI de, apodōwos avteplōntes, ou katēdēxanto, անդ. col. 1245—1246

⁴ Հմմտ. եւ F. N. Finck: Die Georgische Lite- ratur [Die Kultur der Gegenwart. I. 7.] p. 302.

մար, պատասխան կու տար ի գիմաց Վրաց եկեղեցւոյն, թէ Մեր նախնիք Ս. Գրիգորէն այն հաւատքը ընդունեցան, զոր կը դաւանէին Երուսաղէմայիք եւ Հռոմք, եւ նոյն վարդապետութիւնն աւանդեցին մեզի, այս նկատմամբ «այլ ինչ բռնք եւ խօսք չէին ուրեք եղեալ ի ներքս», եւ կը հարցընէր «իսկ այժմ ուստի եղեն», եւ յիշեցընելով թէ իր գաւառած հաւատքն ալ այն հաւատքն է, զոր չորս պատրիարքական աթոռներն կը դաւանին, կը յաւելուր. «Արք զոր նոցա հաւատն կարեալ է եւ մեզ տուեալ եւ մեր հաւանքն եւ մեր մինչեւ ցայժմ պահեալ, այժմ զիսկը թողուցումը զայն եւ ձեզ հաւատասցուք» (Կ. Թ. 179): Խօսքեր, որոնք Հայաստան եւ Յունաստան յուզուած խնդրոց բոլորովին անտեղեկութիւն կը յայտնեն, եւ սակայն Վիւրիոն կը համարձակի ըսել ի գիմաց Վրաստանի Եկեղեցւոյն, թէ եւ ինքն լուծ ծանօթ էր իրողութեանց:

(Եւրոպական)

Հ. Ն. ԱՅՐՆԵԱՆ



ՄԻԻԹԵՐ ԳՕԹԻ ԴՅԱՆԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔՆՆԱԳԻՐԱՆԻ ԻՐԱՆԻՆԻՔԸ

ՀԱՏՈՒԱԾ ԵՐԿՐԱՐԻ

ԴՅԱՆԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ԵՒ ԴՅԱՆԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔՆՆԱԳԻՐԱՆԻ ԻՐԱՆԻՆԻՔԸ

ԴՅԱՆԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔՆՆԱԳԻՐԱՆԻ ԻՐԱՆԻՆԻՔԸ

(Եւրոպական)

IV.

Եւս առաւել անորոշ եւ մշտնջային գծերով է հանգէս գալիս Միսիթար Գօշի Դատաստանագրքի մէջ հին հայոց աշխարհական դատաստանի եւութիւնը: Այս երեւոյթի պատճառը պարզ է: Միսիթար Գօշի ժամանակ, երբ հայաստանն ընկած էր մահմադականների լծի տակ, աշխարհական դատարանների գոյութիւնը հայերի քաղաքական ինքնուրույնութեան անկմամբ կարող էր միայն բացատրի բնաւորութիւն ունենալ: Մի քանի տեղերում, որտեղ սակաւաթիւ հայ աւատական իշխաններն ու մեղիները, որպէս աշխարհակալ խաների հպատակ-վասալներ, տակաւին պահպանում էին որոշ ինքնավարական իշխանութիւն, գուցէ նաեւ հայկական գիւղական եւ քաղաքային (համբարների եւ այլ նման հիմնարկութիւնների) համայնքներում սովորութեան իրաւունքի համաձայն փոխադարձ վեճերն եւ գաւառիկները լուծուում էին աշխարհական դատաստանով: Նոյն իսկ մեր օրերում մեծ կենդրոններից յետ ընկած, հայկական խուլ գիւղերում կարելի է ստեպ պատահել որ գիւղական համայնքի մէջ ծագած

անձնական վեճերը, կողմերի փոխադարձ համաձայնութեամբ, վճռում են դատաստանով, որտեղ իրեւ դատաստաններ հանգէս են գալիս գիւղի պատուաւոր ծերունիներն, իշխանները, տանուտերերը եւ այլ զիջել ունեցող անձինք: Թամիսայն գեղացի պետք է ենթադրել, որ Դատաստանագրքի մէջ յիշուած աշխարհական կամ մարմաւոր դատաստաններին ազգաբնակչութիւնը զիմում էր փոքր ու աննշան գործերի ժամանակ, գործերի, որոնք կարօտ էին լուրջ իրաւագիտական պատրաստութիւնների եւ կարող էին շուտափոյթ, «ձեռնաց վրայ» քննուել եւ վճռուել: Միսիթար հոգեւոր դատաստաններն, ինչպէս քանիցս յիշել ենք, ժողովրդի աչքում աւելի մեծ կշիռ էին վայելում. եւ ազգաբնակչութիւն էլ իւր կարեւորագոյն, լուրջ դատաստանական գործերը աւելի յօժարութեամբ յանձնում էր հոգեւոր դատարաններին, որոնք տեղի էին ունենում այս ու այնտեղ պարբերաբար թեմակալ առաջնորդների, յաջորդների այցելութեան միջոցներին:

Աշխարհական դատաստանի դատաւորը, նախագահը թագաւորն էր, կամ իշխանն ու կամ տեղական աշխարհական հրամայողը. «զի ի տեղեւոյ յորում լիցի քրիստոնեայ թագաւոր կամ իշխան — նորա զաշխարհի դատաստան հոգայցեն» (Նախ. գլ. Ե, եր. 27): Այստեղ ըստ Դատաստանագրքի՝ քաղաքացիական իշխանագետի անձնաւորութեան մէջ միացած են նաեւ բարձր դատաւորի պարտականութիւնները: Այս փաստի մէջ մենք տեսնելու ենք իրաւաբանական մտքի զարգացման առաջին աստիճանները, երբ խախտուած իրաւունքի պաշտպանութիւնը կորցնում է իւր մասնաւոր, անհատական բնաւորութիւնն եւ սոցիալական կեանքի զարգացմամբ իրաւական շահերի պաշտպանութիւնը վերցնում է իւր վրայ պետութիւնը: Իսկ պետութիւնն էլ իր գոյութեան առաջին քայլերում կառավարչական բոլոր մասերով մարմնանում է բացառապէս թագաւորի կամ գահակալ իշխանի անձնաւորութեան մէջ:

Միսիթար Գօշը տեղեկութիւն չի տալիս աշխարհական դատարանի դատաւորների մասին: Նախագրութեան Ե, գլխից կարելի է եզրակացնել, որ այդ դատարանը բաղկանալու չէր լիցի մի անձնաւորութիւնից, այլ կառարկուելու էր «ատենի» (եր. 26): Իսկ նախագրութեան Զ գլխում յայտնած խօսքերը՝ «եւ դատաւորին պարտ է ոչ առնուլ զդատաստանն ինքն միայն... այլ երկուս կամ երես արս փորձած գիտնական